

46e jaargang nummer 2

juni 2013



AMPAS

tijdschrift voor classici

LAMPAS

Tijdschrift voor classici
Jaargang 46 nummer 2, juni 2013

Redactie

dr. Bert van den Berg (Antieke Filosofie, Universiteit Leiden), prof.dr. Gerard Boter (Grieks, Vrije Universiteit Amsterdam), dr. Harm-Jan van Dam (Latijn, Vrije Universiteit Amsterdam) dr. Jan Willem Drijvers (Oude Geschiedenis, Rijksuniversiteit Groningen), dr. Casper de Jonge (voorzitter; Grieks, Universiteit Leiden), dr. Hugo Koning (klassieke talen, St Stanislascollege Delft), drs. Suzanne Luger (klassieke talen, VCN, het 4e Gymnasium, ILO/POWL), dr. Stephan Mols (Klassieke Archeologie, Radboud Universiteit Nijmegen), drs. Kokkie van Oeveren (klassieke talen, Vrije Universiteit Amsterdam, St. Ignatiusgymnasium Amsterdam), Maruulke Prins MPhil (redactiesecretaris, Vrije Universiteit Amsterdam), dr. Rodie Risselada (Latijn, Universiteit van Amsterdam), dr. Rolf Strootman (Oude Geschiedenis, Universiteit Utrecht), prof.dr. Gerry Wakker (Grieks, Rijksuniversiteit Groningen)

Redactieadres

Redactiesecretariaat Lampas / M.U. Prins
Vrije Universiteit – Faculteit Letteren, afdeling Oudheid
De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam
lampas@verloren.nl

Voor reacties op of ideeën over de inhoud van Lampas: lampas@verloren.nl

Uitgever, administratie en abonnementen

Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
telefoon 035-6859856, fax 035-6836557
e-mail bestel@verloren.nl
www.verloren.nl



Lampas verschijnt vier keer per jaar.

Prijzen voor 2013: Jaarabonnement €9,-; Studentenabonnement €5,- (stuur a.u.b. een kopie van de collegekaart naar de uitgever); Abonnement voor instellingen en bibliotheken €3,-; Losse nummers €1,-

Betaling gaarne binnen 30 dagen na toezending van een rekening door de uitgever. Abonnementen worden aangegaan voor een jaargang en automatisch verlengd, tenzij bij opgave uitdrukkelijk anders wordt aangegeven. Opzegging dient te geschieden bij de uitgever vóór ingang van de nieuwe jaargang, dus vóór 1 januari van het nieuwe jaar.

ISSN 0165-8204

Klein gebrek geen bezwaar?

Over de klompvoet in de oudheid*

MANFRED HORSTMANSHOFF

Summary: How was a minor bodily impairment handled in Graeco-Roman antiquity? In this article some evidence about the ‘club-foot’ is collected. It is argued that the treatment described in the Hippocratic treatise ‘On Joints’ 63 should not be interpreted as the origin of present-day treatment. Doing this is an unhistorical retrojection of modern thinking. Furthermore it is contended that the rare ancient traces of club-foot in medical and non-medical literature and iconography, including the limping god Hephaestus, are ambiguous. Medical terminology used in modern translation and interpretation often contain anachronisms. Consciously or unconsciously retrospective diagnosis is applied, without considering ancient medical knowledge and experience. There is evidence that physiognomical ideas played an important role in the ancient context. People with weak feet were to make fun of; they were characterised as soft and feminine, as cowards and losers. All the same, the Hippocratic and Galenic texts, unencumbered as they are by moral, social and religious prejudice, can be seen to represent an important step on the long way towards social acceptance of the disabled.

Hoe ging men in de Grieks-Romeinse oudheid om met een klein gebrek? Gold de vertederende regel die men vroeger wel aantrof in huwelijksadvertenties: ‘klein gebrek geen bezwaar’?¹ Wat kan de antieke geneeskunde ons daarover leren?

Herkenning en bevreemding

In gedachten verplaatsen we ons naar een juryrechtbank in Athene aan het begin van de vierde eeuw voor Chr. We luisteren mee naar een anoniem ge-

* Dit is de bewerkte tekst van het college dat ik onder de titel ‘Klein gebrek geen bezwaar’ heb gegeven op vrijdag 27 november 2010 bij mijn afscheid als bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van de antieke geneeskunde aan de Universiteit Leiden vanwege de Stichting *Historia Medicinæ*. De oorspronkelijk uitgesproken tekst is gepubliceerd in *Frons* (blad voor Leidse classici) 31, 2011, 18-27. Ik dank Lutz Alexander Graumann, kinderchirurg Universitätsklinikum Marburg, Duitsland, voor zijn kritische bemerkingen, en zijn hulp, met name bij de beschrijving van hedendaagse medische inzichten. Een gezamenlijke publicatie over dit thema is in voorbereiding. Voorts dank ik mijn collega Joan Booth en het Internationales Kolleg Morphomata, Universität zu Köln, waaraan ik in 2011-2012 als Fellow verbonden was.

1 De uitdrukking werd bekend door Gerard Reve, 1986. *Klein gebrek geen bezwaar. Een keuze uit zijn brieven*, Utrecht.

bleven Atheens burger die zich verdedigt tegen een aanklacht wegens steun-fraude. Lysias schreef zijn woorden op:

Volgens de aanklager heb ik geen recht op het geld dat ik van de stad ontvang. Ik zou namelijk gezond zijn en niet invalide, en verder een beroep hebben dat mij in staat stelt te leven ook zonder de steun die ik krijg. (...) Ik heb inderdaad een beroep dat mij een beetje inkomsten kan bezorgen, maar het kost mij al moeite genoeg het zonder hulp uit te oefenen en een slaaf om mij zo nu en dan te vervangen heb ik tot dusverre nog niet kunnen betalen.²

Hij had een klein gebrek (ἀδύνατος) – Lysias vertelt niet welk gebrek dat was – en had daarom recht op een minimale uitkering uit de staatskas: te weinig om van te leven, te veel om dood te gaan. Hij verdedigde zich door te zeggen dat hij zo arm was, dat hij als kleine zelfstandige zelfs geen slaaf kon bekostigen om hem af en toe in de zaak te vervangen.

We herkennen als hedendaagse lezers de situatie, maar realiseren ons ook een groot verschil met onze maatschappij. Slavernij was in de Griekse oudheid blijkbaar de gewoonste zaak van de wereld. Invaliden die het maar enigszins konden betalen, zelfs uitkeringsgerechtigden, hadden slaven om hen bij te staan. Dat geldt ook voor de Romeinse oudheid. De Romeinse auteur Plinius de Jongere vertelt in een van zijn brieven hoe ene Domitius Tullus zich niet op eigen kracht kon omdraaien in bed en zijn tanden door anderen moest laten poetsen.³ Zo invalide was hij. Hij likte uit dankbaarheid elke dag de handen van zijn slaven. Om invaliditeit in de antieke wereld te kunnen begrijpen is kennis van de antieke maatschappij noodzakelijk.

Er zijn meer verschillen met de moderne westerse wereld. Zo was er geen van overheidswege gecertificeerde gezondheidszorg. Er bestonden evenmin algemeen erkende diploma's voor artsen en paramedici. De grenzen tussen religie, magie, folklore, filosofie en geneeskunde zijn in de praktijk moeilijk te trekken. 'Zorgaanbieders' van allerlei pluimage streden om het vertrouwen van de patiënt. Technische hulpmiddelen ten behoeve van de diagnose en behandeling die hedendaagse artsen ter beschikking staan, zoals röntgenapparatuur, echoscopie en ct-scan, maar ook zulke voor ons vanzelfsprekende zaken als betrouwbare meting van tijd en temperatuur, ontbraken. Instituties als ziekenhuizen en andere zorginstellingen zijn pas door christelijke invloed sinds het einde van de vierde eeuw na Chr. ontstaan. Gezondheidszorg werd in het algemeen niet gezien als overheidstaak. Alleen het Romeinse leger kende, voor zijn eigen soldaten, een goed georganiseerde gezondheidszorg.

C.M.J. Sicking sprak vaak over de studie van de oudheid en de klassieke talen als een combinatie van het eigene en het vreemde.⁴ Dankzij het werk van

2 Lysias, *Orationes* 24.4-6, geciteerd in de (licht gewijzigde) vertaling van Sicking (1969: 69).

3 Plinius, *Epistulae* 8.18.

4 Sicking (1971:13-15), vergelijk ook Sicking (1992: 156 en 172, met dank aan Marlein van Raalte

de classicus wordt misschien wat aanvankelijk vreemd leek, herkenbaar en blijkt wat in eerste instantie zo overduidelijk als het eigene werd herkend, toch heel anders te zijn. Herkenning en bevreemding kunnen hand in hand gaan. Geschiedenis van handicaps en gehandicapten confronteert ons met onze eigen normen en waarden.

Wat is invaliditeit?

Zodra we proberen het moderne begrip invaliditeit op de antieke Grieks-Romeinse maatschappij toe te passen, stuiten we op grote problemen. Wat is invaliditeit? Die vraag is voor onze moderne westerse maatschappij al moeilijk te beantwoorden. Voor de oudheid is het nog veel moeilijker. De maatschappelijke context is van essentiële betekenis.⁵ Een voorbeeld: als we in een willekeurig Nederlands gezelschap het aantal brildragers tellen – de contactlensdragers nog niet eens meegerekend – is het duidelijk dat dit, naar onze maatstaven, kleine gebrek velen van ons ongeschikt zou hebben gemaakt om in een prehistorische jagerscultuur in ons levensonderhoud te voorzien. Allerlei kleine gebreken die nu door operaties of met technische hulpmiddelen worden gecompenseerd, moeten in de oudheid tot een straatbeeld hebben geleid dat wel sterk verschilde van Winckelmanns ‘stille Einfalt, edle Größe’. Het aantal mensen met bochels, klompvoeten, rotte tanden en kiezen en na een breuk niet goed gezette ledematen – om maar enkele voorbeelden te noemen – moet zeer groot geweest zijn.

In dit artikel beschouw ik invaliditeit als een aangeboren, of door oorlog, ongeval, verminking of ziekte verkregen, lichamelijke beperking of stoornis, die het maatschappelijk functioneren belemmert, gezien vanuit het perspectief van de antieke maatschappij, *functio laesa* dus, een definitie die door hedendaagse medici nog volop wordt gebruikt en op Galenus teruggaat.⁶ Bij

voor de verwijzing), baseerde zich onder meer op Gadamer (1960 eerste uitgave, hier geciteerd naar de uitgave 2010). Een kenmerkend citaat uit Gadamer's werk: ‘Das historische Bewußtsein ist sich seiner eigener Andersheit bewußt und hebt daher den Horizont der Überlieferung von dem eigenen Horizont ab’, Gadamer (2010: 311). Ik dank Ludwig Jäger, Keulen, voor deze verwijzing.

5 Vlahogiannis (2005); Leven (2005); Laes (2011a, 2011b, 2012); Goodey, Laes en Rose (te verschijnen 2013). De World Health Organization definieert als volgt: ‘Disabilities is an umbrella term, covering impairments, activity limitations, and participation restrictions. An impairment is a problem in body function or structure; an activity limitation is a difficulty encountered by an individual in executing a task or action; while a participation restriction is a problem experienced by an individual in involvement in life situations. Thus disability is a complex phenomenon, reflecting an interaction between features of a person's body and features of the society in which he or she lives.’ (<http://www.who.int/topics/disabilities/en/> geraadpleegd november 2012).

6 ἡ μὲν δὴ νόσος εἴρηται, κατασκευὴ τις οὐσα παρὰ φύσιν, ὅφ' ἥς ἐνέργεια βλάπτεται πρώτως, ‘Ziekte is omschreven als een zekere toestand niet in overeenstemming met de natuur, waardoor het functioneren wordt geschaad’, Galenus, *De methodo medendi* 2.5, 10.110-111 K.; *De symptomatum differentiis* 1, 7.43 K. [Het *Corpus Galenicum* wordt geciteerd naar de editie van Kühn (1821-1833)]. Hierbij moet worden aangetekend dat de definitie slaat op een tijdelijke

Hippocrates, Galenus en andere grote artsen uit de Grieks-Romeinse oudheid zijn begrippen als ‘invaliditeit’ en ‘revalidatie’ niet te vinden. Het Latijnse *invalidus* betekent ‘ziek, krachteloos’, maar heeft niet de specifieke betekenis die wij doorgaans aan ‘invaliden’ geven: ‘niet in staat om onbelemmerd te functioneren’. De Nederlandse term ‘revalidatie’ dateert van na de Tweede Wereldoorlog.⁷ Het woord is wel uit Latijnse elementen samengesteld, maar het Latijnse werkwoord *revallescere* betekent gewoon ‘weer gezond worden’, niet: ‘revalideren’. Van een apart medisch aandachtsgebied ‘revalidatie’ is in de antieke geneeskunde geen sprake.

De Amerikaanse geleerde Martha Lynn Rose heeft een overzicht gegeven van enkele Griekse termen die vertaald zouden kunnen worden met ‘gebrekig’, ‘gehandicapt’ of, politiek correct, ‘met een beperking’.⁸ Mijn voorzichtige formulering maakt al duidelijk dat bij iedere vertaling een anachronisme dreigt. De meeste Griekse woorden die een gebrek aanduiden zijn vaag en algemeen, zoals ἀσθενής ‘zwak’. Ἀδυνατός kan ‘invaliden’, ‘gebrekig’ betekenen, maar ook in meer algemene zin ‘machteloos’, ‘niet in staat’.

Al bestond er dan geen antieke revalidatiegeneeskunde, het is wel mogelijk een indruk te krijgen van de manier waarop de Grieken en Romeinen met lichamelijke beperkingen omgingen, ook in de geneeskunde.⁹ Ik kies één voorbeeld: de klompvoet, op het eerste gezicht een duidelijk herkenbare afwijking.

Een god met een beperking

We stellen ons de Olympus voor. De gemakkelijk levende goden liggen aan. De heerlijkste ambrosijn is voor het grijpen, maar de wijn ontbreekt nog. Dan gaat Hephaestus hijgend en strompelend rond met een kan nectar om hen te bedienen. Een onblusbaar gelach stijgt op als ze hem zien, de krombenige, kleiner van stuk dan de andere goden, met sterke armen, heel anders dan de harmonieus gebouwde Zeus en Ares, of de beeldschone Hera en Aphrodite. Homerius laat hem zelf vertellen hoe hij aan zijn handicap is gekomen. Tijdens een echtelijke twist tussen zijn ouders, Zeus en Hera, was hij zo onverstandig geweest partij te kiezen voor zijn moeder.

toestand, terwijl een handicap een permanente conditie is. Stijn Berger heeft in zijn MA-scriptie *Oude Geschiedenis* (Leiden 2011) aangetoond dat Galenus op zijn beurt, waarschijnlijk via een aantal tussenschakels, teruggrijpt op de Romeinse jurist Labeo (*Digesta* 21.1.1.7). Ik dank Luuk de Lig, Leiden, die mij op de betekenis van de *Digesten* als bron voor medische geschiedenis attendeerde.

7 De Vries en Te Winkel, e.a. 1882-2001. s.v. ‘revalideeren’.

8 Rose (2003: 12-14).

9 Inleiding in de antieke orthopedie: Cilliers en Retief (2009).

Afb. 1 Hephaestus wordt teruggebracht naar de Olympus door Dionysus, satyrs en een menade. Caeretaanse hydria, circa 525 voor Chr., courtesy Kunsthistorisches Museum Wenen, inv.nr. ANSA IV 3577, foto museum.



(Zeus) greep mij bij de voet en slingerde mij ver van de hemelse drempel. De gehele dag vloog ik voort en niet vóór het ondergaan van de zon viel ik op Lemnos neer, meer dood dan levend. De Sintiers vonden mij liggen en verzorgden mij goed.¹⁰

Een afbeelding op een Griekse vaas (afbeelding 1) geeft weer hoe Hephaestus, gerevalideerd, wordt teruggebracht naar de Olympus op de rug van een muil-ezel.¹¹ Zijn handicap is hier duidelijk zichtbaar.

Elders geeft Homerus een alternatieve verklaring voor Hephaestus' invaliditeit.¹² Hij was al kreupel (*χωλός*) vanaf zijn geboorte. Uit schaamte verborg zijn moeder Hera hem voor de andere goden. Zij wilde zich van hem ontdoen en wierp hem in zee, waar hij liefderijk werd opgevangen door twee zeegodinnen. Zij leerden hem smeden: oorbellen, broches, snoeren en hangers. Hij compenseerde zijn beperking door zijn vakmanschap als edelsmid. Drie herkenbare attitudes ten opzicht van invaliditeit vinden we in de Homerische versregels terug: uitlachen, schaamte en compensatie van een lichamelijke beperking door de ontwikkeling van talenten op andere gebieden.

De Griekse godenwereld is een afspiegeling van de mensenwereld. De Grieken zelf zagen dat in:

Als runderen en paarden of leeuwen handen hadden of met hun handen konden tekenen en het werk konden doen wat mensen doen, zouden paarden de gestalten der goden als paarden, en runderen de gestalten als runderen tekenen. Zij zouden ieder hun lichamen zo maken als hun eigen gestalte.

Dit zegt de wijsgeer Xenophanes (zesde eeuw voor Chr.).¹³ Het is dus gerechtvaardigd uit de oud-Griekse beschrijvingen en afbeeldingen van de go-

10 Homerus, *Ilias* 1.591-594, vertaling Schwartz (1956).

11 Grmek en Gourevitch (1998: 282-287); over Caeretaanse hydriae Hemelrijk (2009).

12 Homerus, *Ilias* 18.394-405.

13 Diels en Kranz (eds.), 1951-1952: fragment 15.



Afb. 2 *Talipes equinovarus*, illustratie uit: Little, W.J. 1840. *Verhandeling over den Klompvoet en soortgelijke misvormingen*, uit het Engels [door C. van Osenbruggen], 's-Gravenhage.

den historische conclusies te trekken. Heeft de vaasschilder de voeten van de godheid getekend naar het voorbeeld van een menselijke klompvoet?¹⁴ Zien we hier inderdaad, overeenkomstig de moderne medische terminologie, de *talipes* (letterlijk 'hielvoet') *equinovarus* of *varus equinus* (*equinus* 'als van een paard', *varus* 'krom, naar binnen gebogen', afbeelding 2)?¹⁵ Opmerkelijk genoeg wordt Hephaestus alleen op archaische vaasschilderingen met misvormde voeten afgebeeld. Op voorstellingen uit de klassieke en Hellenistische tijd blijft de handicap helemaal onzichtbaar of wordt alleen vaag aangeduid.¹⁶

Sommige geleerden, vooral degenen met een medische achtergrond, nemen de kans waar om Hephaestus als het ware op de onderzoektafel van de hedendaagse arts te leggen. Zij beoefenen het riskante genre van de retrospectieve diagnose. Zij vergeten daarbij de antieke sociale en culturele context, waartoe ook de antieke geneeskunde behoort. Hoewel het menselijk lichaam sinds Homerus niet wezenlijk is veranderd, leidt toch de interpretatie van antieke gegevens in een hedendaagse medische context in de meeste gevallen tot anachronismen. Een grondige interpretatie van de voetafwijkingen van de Hephaestus-figuur zou niet mogen volstaan met een oppervlakkige identificatie met aandoeningen die uit de moderne geneeskunde bekend zijn, alsof Hephaestus leed aan achondroplasia (gebrekkige ontwikkeling van het kraakbeen met dwerggroei als gevolg), of klompvoeten.¹⁷ Het omgekeerde is wel

14 Vlahogiannis (2005: 190) suggereert dat de god de gestalte heeft gekregen van smeden die stereotiep als kreupel werden voorgesteld, een suggestie die door Bremmer (2010: 200) wordt verworpen.

15 Van Everdingen en Van den Eerenbeemt (2012) onder de respectievelijke trefwoorden.

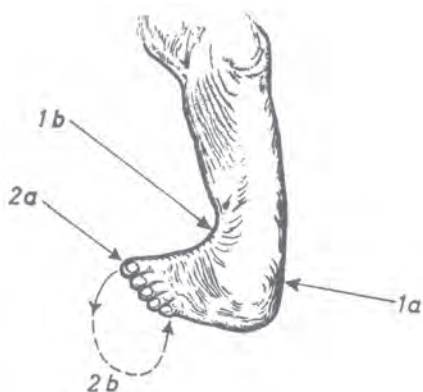
16 Zie bijvoorbeeld de afbeelding van Hephaestus op het oostfries van het Parthenon. Hermary en Jacquemin (1988) bieden een inventarisatie van alle afbeeldingen van Hephaestus met bespreking. Ik dank Marcello Barbanera (Rome) voor zijn verwijzingen.

17 Leven (2004). Aterman (1965); achondroplasia. Wamser-Krasznai (2012) behandelt systematisch alle mogelijkheden: aangeboren misvorming, post-traumatische handicap, opzettelijke vermindering, beroepsziekte. Beiden beoefenen de retrospectieve diagnose, waarbij antieke ziektegevallen die in

mogelijk: we kunnen literaire en iconografische bronnen betreffende Hephaestus gebruiken om te weten te komen hoe men in de oudheid met een lichamelijke beperking omging. De antieke geneeskunde mag daarbij niet buiten beschouwing blijven.

Lexicografisch

In Griekse teksten komen we voor voetafwijkingen onder andere de volgende woorden tegen: ἀνάπηρος ‘verminkt, gebrekkig’; (οὐκ) ἀρτίπος ‘(niet) goed / vlug, ter been; βλαισός ‘met kromme (o-)benen; κυλλός ‘mank, krom, gebogen’; παραλυτικός ‘verlamd’; σκαῦρος = Latijn *scaurus* en χωλός ‘mank, kreupel, verlamd, lam’. In Latijnse teksten lezen we woorden als: *scaurus* = Grieks σκαῦρος ‘met ver uitstekende enkels, horrelvoet’; *valgus* ‘krombenig, scheef, verwrongen’ en *varus* ‘naar buiten gebogen, krom’.¹⁸



Afb. 3 Redressering van een klompvoet volgens [Hippocrates], *De articulis* ('Over de gewrichten') 62, reconstructie Michler (1963: afbeelding 3).

antieke bronnen zijn beschreven of afgebeeld, worden geïnterpreteerd op grond van hedendaagse medische kennis. Op de evenzeer belangrijke godsdiensthistorische aspecten kan ik hier niet ingaan. Bremmer (2010) biedt een recente en rijk gedocumenteerde godsdiensthistorische interpretatie van Hephaestus als ambivalente god: enerzijds gemarginaliseerd, anderzijds bewonderd om zijn kunstvaardigheid. Het zou de moeite waard zijn nader te onderzoeken of er verbindende elementen zijn tussen de voetafwijkingen van bijvoorbeeld Hephaestus, Oedipus en Philoctetes.

- 18 Wie woordenboeken raadpleegt op deze trefwoorden krijgt dubbelzinnige of zelfs tegenstrijdige betekenissen. Ik deed een proef bij de volgende lexica: Grieks-Nederlands (Montijn 1965, Muller-Thiel 1969); Grieks-Engels (Liddell-Scott-Jones 1996); Latijn-Nederlands (Van Wageningen-Muller 1965, Halsberghe 2004, Pinkster 2003); Latijn-Engels (Lewis en Short 1975, *Oxford Latin Dictionary* 1982). Bijvoorbeeld βλαισός wordt door Liddell-Scott-Jones correct vertaald als 'bent, distorted, splay-footed', maar door Montijn als 'met kromme (o-)benen, krompotig', terwijl het gaat om x-benen (naar binnen gekeerde bovenbenen), niet om o-benen. *Valgus* wordt door de *Oxford Latin Dictionary* omschreven met 'having the legs bent outwards, bow-legged', dus o-benen, terwijl Lewis and Short geven 'having the legs converging at the knee and diverging below, knock-kneed', dus x-benen. *Varus* is volgens Lewis en Short 'bent, stretched, grown inwards, awry', maar volgens de *Oxford Latin Dictionary* 'bent outwards in different directions but with converging extremities, bandy, bow-legged'. Het is dus zaak bij de interpretatie en de context goed in het oog te houden en niet zonder meer op de woordenboekbetekenissen af te gaan. We moeten er ook rekening mee houden dat de termen in antieke teksten soms op een vage, dubbelzinnige manier zijn gebruikt of dat de afwijkingen beschouwd zijn vanuit een ander dan het tegenwoordig gebruikelijke frontale standpunt. Grondig lexicografisch onderzoek is hier gewenst. In de moderne medische terminologie zijn *varus* en *valgus* slechts voor één uitleg vatbaar: *varus* 'hoekstand waarbij het distale deel ten opzichte van het proximale deel van de mediaanlaan afgericht staat', *valgus* 'hoekstand waarbij het distale deel ten opzichte van het proximale deel naar de mediaanlijn toegericht staat', Gans e.a. (2009: 909). *Scaurus*, *Varus* en *Valgus* zijn in de Romeinse geschiedenis ook als cognomina bekend, ongetwijfeld oorspronkelijk 'telling names'.



Afb. 4 Fixatie en stabilisatie van de geredresseerde klompvoet met behulp van speciaal schoeisel volgens [Hippocrates], *De articulis* ('Over de gewrichten') 62, Michler (1963: afbeelding 4).

Geen van deze termen geeft een ondubbelzinnig geformuleerde diagnose weer, anders dan de moderne medische termen, ook al zijn die – en dat is het verraderlijke – soms letterlijk hetzelfde, zoals *varus* en *valgus*. Achter de vage, descriptieve antieke aanduidingen kunnen verschillende nosologische entiteiten schuilgaan. Een vertaling mag nooit een diagnose suggereren.

Classici zijn erin getraind antieke teksten te interpreteren in hun sociale en culturele context. Zodra echter medische begrippen aan de orde komen bestaat de haast onbedwingbare neiging hun moderne equivalenten, of wat daarvoor wordt gehouden, onbevangen toe te passen op het antieke materiaal, met ernstige vertekening als gevolg. Ziekte, arts en patiënt, die samen de zogeheten Hippocratische driehoek vormen,¹⁹ zijn tijd- en plaatsgebonden en cultureel bepaald.

Twee rijke bronnen voor onze kennis van de antieke geneeskunde, het *Corpus Hippocraticum* en het *Corpus Galenicum*, lichten ons in over de behandeling van voetafwijkingen.²⁰

Het Hippocratische traktaat 'Over de gewrichten' ...

In het *Corpus Hippocraticum* – een verzameling van een zestigtal geschriften van verschillende anonieme auteurs en uit verschillende perioden, variërend van de vijfde eeuw voor Chr. tot het begin van onze jaartelling, die op naam van Hippocrates zijn overgeleverd – is een gedetailleerde beschrijving van het redresseren van een aangeboren voetafwijking bij jonge kinderen opgenomen. De tekst is te vinden in het traktaat *De articulis* 'Over de gewrichten', dat waarschijnlijk dateert uit het einde van de vijfde of het begin van de vierde eeuw voor Chr. Het geeft een indruk van wat destijds de orthopedische mogelijkheden waren. Een citaat:

19 [Hippocrates], *Epidemiae* ('Epidemieën') 1.11, Jones (ed.) 164-165.

20 [Hippocrates], *De articulis* ('Over de gewrichten') 62, Withington (ed.) (1928: 346-351); Duitse vertaling van beide passages, met commentaar en illustraties in Michler (1963). Markwart Michler was een gevestigd algemeen en orthopedisch chirurg die aan het begin van de jaren '60 overstapte naar de medische geschiedenis. In 1963 publiceerde hij zijn *Klumpfußlebre der Hippokratiker*, waarin hij een vertaling met filologisch en medisch commentaar presenteert van de Hippocratische tekst, inclusief Galenus' commentaar daarop. Korte bespreking bij Garland (2010: 125-126).

Er zijn ook aangeboren ontwrichtingen (ἐκ γενεῆς ὀλισθημάτα) die, als zij gering zijn, in hun natuurlijke positie kunnen worden gebracht (ἐς τὴν φύσιν ἄγεσθαι), en wel speciaal die van de voetgewrichten (τὰ παρὰ τοῦ ποδὸς ἄρθρα). Gevallen van aangeboren κυλλός zijn meestal behandelbaar (ίησιμος), tenzij de afwijking niet te groot is of pas dan plaatsvindt als de kinderen al te ver in de groei zijn.²¹

Zo begint de passage. Ik heb κυλλός onvertaald gelaten. Het betekent zoveel als ‘naar binnen gebogen’. Vervolgens wordt beschreven hoe het voetje door buigen en duwen kan worden geredresseerd (afbeelding 3). De auteur vergelijkt dat werk met het modelleren in was: (κηροπλαστέω), ‘niet met geweld, maar behoedzaam’. Vervolgens wordt het voetje met verband gefixeerd²² en met behulp van aangepast stevig schoeisel gestabiliseerd (afbeelding 4). Het is belangrijk in een zo vroeg mogelijk stadium te behandelen. De Hippocratische auteur sluit af: ‘Zo gaat de behandeling en er is geen snijden of branden nodig, of een andere gecompliceerde methode, want zulke gevallen genezen sneller dan je zou denken.’²³ Als we κυλλός hier met ‘klompvoet’ vertalen, dan kan dat alleen onder voorbehoud. De in de Hippocratische tekst beschreven afwijkingen laten ruimte open voor diverse andere diagnoses, waarop ik hieronder terugkom.

Bovendien kan κυλλός andere betekenissen hebben dan ‘klompvoet’. Een door een abces verminkt oor wordt elders in dezelfde verhandeling κυλλός genoemd.²⁴ Op weer een andere plaats wordt κυλλός gebruikt om het resultaat van een opzettelijke vermindering te beschrijven. De Hippocratische auteur vertelt dat ‘volgens de verhalen van sommigen’ de Amazonen hun mannelijke nageslacht mutileren: van sommige jongetjes worden de knieën of de voeten naar binnen gebogen (βλαισός), van anderen naar buiten (κυλλός).²⁵ Het doel ervan is hen ervan te weerhouden iets tegen de vrouwen te beramen. Zij moeten zich bezighouden met handwerk: leer- en koperbewerking, of een ander ‘zittend’ beroep. De overeenkomst met Hephaestus dringt zich op.

In het Nieuwe Testament komt κυλλός viermaal voor, driemaal in Mattëus en eenmaal in Marcus.²⁶ In al deze gevallen verwijst κυλλός niet naar een misvormde voet, maar naar een mismaakte hand, of zelfs naar het ontbreken van dat lichaamsdeel.

21 *De articulis* 63, Withington (ed.) (1928: 346-347); Michler (1963: 5).

22 *De officina medici* (‘Over de praktijkruimte van de arts’) 23, Withington (ed.) (1928: 78-79) behandelt het aanleggen van verband bij κυλλός-patiënten.

23 *De articulis* 62, Withington (ed.) (1928: 350-351); Michler (1963: 8).

24 *De articulis* 40, Withington (ed.) (1928: 276-277).

25 *De articulis* 53, Withington (ed.) (1928: 320-321).

26 Marcus 9, 43 en Mattëus 15, 30; 18, 8; ik dank deze verwijzingen aan de MA-scriptie Religious Studies (Leiden 2010) van Carola Dahmen.

... en een commentaar daarop van Galenus

We verkeren in de gelukkige omstandigheid dat een uitvoerig commentaar op *De articulis* 62 is overgeleverd. Het is van de hand van de grote arts Galenus (129-ca. 210 na Chr.), lijfarts van keizer Marcus Aurelius. Door zijn talrijke en omvangrijke geschriften heeft Galenus, voor wie Hippocrates zijn grote voorbeeld bleef, eeuwenlang een overheersende invloed uitgeoefend op de Arabische en de Europese geneeskunde.²⁷ Galenus raadt aan kinderen bij wie de voetcorrectie is uitgevoerd niet te vroeg weer te laten lopen, opdat de voet niet weer in de oude positie terugkeert. Kenmerkend is zijn experimentele aanpak. Hij gaat uitvoerig in op het type schoeisel dat geschikt is om de voetcorrectie te fixeren en wijst er daarbij op dat ieder mens anders loopt:

Ieder mens heeft van nature een andere manier van lopen. De één houdt zijn voet precies recht, de ander helt met zijn voet meer naar binnen of naar buiten. Sommigen zetten zich af met de voorvoet, anderen meer met de hiel, weer anderen gelijkmatig met de hele voet. En verder blijken de mensen hun gang steeds aan te passen aan de aard van hun schoeisel. (...) Als je nu een van de zo ingelopen schoenen bekijken, is het mogelijk daaruit op te maken hoe degene die ze draagt, loopt.²⁸

In deze Hippocratische en Galenische teksten is geen spoor te vinden van zondebesef, als zou de afwijking veroorzaakt zijn door een goddelijke straf, evenmin van een geloof in wondergenezing of vrees voor zwarte magie. Ter vergelijking drie casusbeschrijvingen, twee uit de genezingsincripties van Epidaurus (vierde eeuw voor Chr.) en een uit het Nieuwe Testament (eerste eeuw na Chr.):

Nicanor was kreupel (χαλός). Toen hij de slaap niet kon vatten, pakte een jongen zijn kruk af en liep ermee weg. Hij stond op en werd vanaf dat moment gezond.²⁹

Cleimenes uit Argos, verlamd (ἀκράτης) van lichaam. Deze kwam naar het heiligdom en sliep er en zag een droomgezicht. Hij droomde dat de god een rode wollen draad (?) om zijn lichaam wond, en hem voor een bad een eindje buiten het heiligdom bracht naar een meertje, waarvan het water uitzonderlijk koud was. Toen hij zichzelf angstig voelde, zei Asclepius dat hij die mensen die daarvoor te angstig waren niet zou genezen, maar alwie naar hemzelf in zijn heiligdom toekwam vol goede hoop, dat hij zo iemand helemaal geen kwaad zou doen, maar gezond zou laten vertrekken. Toen hij was ontwaakt, baadde hij en ging ongedeerd heen.³⁰

27 Galenus, *In Hippocratis De Articulis Commentarium* 4.1-14, 18A.667-683 ed. C.G. Kühn (1821-1833); Michler (1963: 9-16).

28 Galenus, *In Hippocratis De Articulis Commentarium* 4.13, 18A.680-681 Kühn; Michler (1963: 15).

29 *Inscriptiones Graecae* IV² 1, 121-124, Epidaurus 16, Edelstein E.J. en L. Edelstein (1998: 224, 233); zie voor de achtergrond Van Straten (1994).

30 *Inscriptiones Graecae* IV² 1, 121-124, Epidaurus 37, Edelstein E.J. en L. Edelstein (1998: 228,

In Lystra zat een man op straat die geen kracht in zijn voeten had (ὀδύνατος); hij was al sinds zijn geboorte verlamd (χολός) en had nooit kunnen lopen. Toen deze man naar een toespraak van Paulus luisterde, keek Paulus hem strak aan en zag dat hij geloofde dat hij genezen kon worden. Daarom riep hij hem toe: “Kom over-eind en ga op uw benen staan!” De man sprong op en begon te lopen. Toen de mensen zagen wat Paulus had gedaan, verhieven zij hun stem en ze zeiden in het Lycaonisch: “De goden zijn in mensengedaante naar ons afgedaald!” Ze noemden Barnabas Zeus en Paulus Hermes, omdat hij de woordvoerder was.³¹

De genezingsinscripties uit het Asclepieion in Epidaurus zijn voorbeelden van wonderbaarlijke genezingen die in Epidaurus en andere Asclepiusheildommen in de oudheid zijn geattesteerd. De patiënten, doorgaans lijdend aan een chronische kwaal, kwamen daar om in een tempelslaap (*incubatio*) de genezende epifanie van de godheid te ervaren. Opvallend is dat verlamming in inscripties *Epidaurus* 35 en 37 met lafheid wordt geassocieerd en de genezing ervan met moed. Geloof in de godheid, betaling van offerandes en openbare dankbetuiging, bijvoorbeeld in de vorm van een inscriptie zoals deze, zijn absolute voorwaarden voor genezing. We mogen aannemen dat de beschreven voorvallen plaatsvonden op het terrein van het heiligdom.

De passage uit de *Handelingen der apostelen*, die overigens met tal van in het Nieuwe Testament beschreven wondergenezingen kan worden aangevuld,³² is daarom zo illustratief, omdat het publiek blijkbaar met zulke verschijnselen is vertrouwd en ze in de traditionele pagane context interpreteert. De gedachte dat de kinderen boeten voor de zonden van hun ouders was in de oude wereld, met name in het Nabije Oosten, verbreid.³³

Om het beeld compleet te maken mogen we de invaliderende zwarte magie niet vergeten. Verlamming, een kreupele gang, ontwrichting of een andere lichamelijke beperking, konden ook gezien worden als het gevolg van een vervloeking. Er zijn talrijke vervloekingstabletten uit de oudheid gevonden, zogenaamde *tabellae defixionum*, waarin iemand op de meest gruwelijke wijze wordt verwenst.³⁴

De Hippocraticische auteur en Galenus zien beiden de κυλλός als het ge-

236-237); vertaling Van Straten (1994: 61). De Griekse inscriptietekst vertoont lacunes en is door de uitgever R. Herzog aangevuld. Vergelijk ook inscriptie Epidaurus 35, waar sprake is van een χολός die van Asclepius het bevel kreeg een ladder op te klimmen nadat deze zijn kruik gebroken had. Als hij zijn vrees heeft overwonnen wordt hij genezen.

31 Nieuwe Testament, *Handelingen* 14,8-12, geciteerd in de Nieuwe Bijbelvertaling (2004-2007), evenals de andere Bijbelpassages in dit artikel.

32 Vergelijk bijvoorbeeld *Mattëus* 9,2-8; 11,2-6; 15,30-31; *Lucas* 7,22; *Handelingen* 3,2; 8,7; 14,8. Soms wordt χολός gebruikt, soms κυλλός, soms ook παραλυτικός. Of er betekenisverschil is zal nader onderzocht moeten worden. Ik dank deze verzameling aan Carola Dahmen (zie supra noot 26).

33 ‘Voor de schuld van de ouders laat ik de kinderen boeten, en ook het derde geslacht en het vierde, wanneer ze mij haten’, *Exodus* 20,5; In *Johannes* 9,1-3 verzet Jezus zich tegen de opvatting van zijn discipelen dat aangeboren blindheid de schuld is van de zonde van de lijder zelf of van zijn ouders; Stol (2000: 168-170).

34 Versnel (1986).

volg van een trauma, kort na de geboorte of gedurende de zwangerschap, en in principe als behandelbaar.³⁵ Het is overigens de vraag wat ἰήσιμος hier betekent: inderdaad ‘behandelbaar’? Of zelfs ‘te genezen’? Een *restitutio ad integrum* is ook tegenwoordig, met de modernste behandelmethoden, onmogelijk. Mogelijk sluit de redressering van de voetafwijking (vergeleken met modelleren in was: κηροπλαστέω) aan bij de opvatting dat een pasgeboren baby een onvoltooid wezen is dat nog gemodelleerd moet worden en bij de humoraal pathologie, de voorstelling van het fluïde lichaam, dat op jonge leeftijd nog warm en vochtig is.³⁶

Archeologische bronnen

Buiten de hierboven al geciteerde afbeeldingen van Hephaestus zijn er enige iconografische bronnen die geïnterpreteerd kunnen worden als representaties van klompvoeten. Die interpretaties zijn echter hypothetisch. Enkele voorbeelden:

1. Bronzen sculptuur van een vermagerde man uit de Dumbarton Oaks Collectie (tweede eeuw voor Chr.), die een afwijkende rechtervoet heeft.³⁷
2. Fragment van een Korinthische pinax tonende de pottenbakker Lokres met een verdacht rechterbeen en -voet in de equinus-positie (zesde eeuw voor Chr.).³⁸
3. Roodfigurige vaasschildering van een verlamde man, met kruk; zijn linkervoet is mogelijk een klompvoet (vijfde eeuw voor Chr.).³⁹
4. Korinthische alabastron (zesde eeuw voor Chr.) waarop een komische danser met een misvormde linkervoet.⁴⁰
5. Skeletvondsten die wijzen op mogelijke klompvoeten zijn gering in aantal en moeilijk interpreteerbaar.⁴¹

Literaire bronnen

Een nauwkeurig onderzoek van antieke literaire teksten op vermelding van voetafwijkingen, waarbij de hierboven genoemde niet volledige lijst van tref-

35 Bien (1997: 138-139).

36 Gourevitch (1995).

37 Garland (2010: afbeelding 52); Grmek en Gourevitch (1998: 147-154).

38 Uit Penteskouphia bij Korinthe, Staatliche Museen, Berlijn, Antikensammlung, Inventarisnummer F 683.

39 Museo Archeologico Nazionale, Tarente, afbeelding: Penso (1985: 316, afbeelding 167).

40 Garland (2010: afbeelding 20). Volgens informatie van Frank Wascheck, Keulen, zijn er talrijke Korinthische vazen met voorstellingen van zulke dansers met een misvormde voet (persoonlijke mededeling).

41 Roberts en Manchester (2005: 58 en volgende).

woorden als uitgangspunt zou kunnen dienen, kan interessant materiaal voor de geschiedenis van gehandicapten opleveren.

De Griekse literatuur begint al meteen met een voorbeeld dat de lezer bijblijft. Thersites, die het in het tweede boek van de *Ilias* waagt de leiders uit te schelden, heeft kromme benen en een bochel, loopt mank (*χωλός*) en is kaal: αἴσχιστος δὲ ἀνὴρ wordt hij dan ook genoemd,⁴² in alles het tegendeel van de *καλοκάγαθός*, de man die van goede afkomst is, gegoed, knap van uiterlijk en ook nog eens de belichaming van de ‘deugd’; die voorleeft hoe je je behoort te gedragen.

Ik moet binnen het kader van dit artikel verder volstaan met enkele andere voorbeelden uit de Griekse literatuur die nader bestudeerd en uitgewerkt zouden moeten worden.⁴³

naam	omschrijving	bron
Agésilas, Sparta	aan een voet verlamd	Plutarchus, <i>Moralia</i> 399b <i>Agésilas</i> 2-3 <i>Lysander</i> 22 Pausanias 3.8.9-10 Xenophon, <i>Hellenica</i> 3
Battus III, Cyrene	aan een voet verlamd	Herodotus 4.161-162
Artemon, Athene	verlamd	Plutarchus, <i>Pericles</i> 2.3
Labda, Corinthe	verlamd, kreupel	Herodotus 5.92
Medon, Athene	aan een voet verlamd	Pausanias 7.2.1

Een manke koning werd onaantvaardbaar geacht, zoals blijkt uit de verhalen over de Atheense koning Medon en de Cyreense koning Battus III. De Spartaanse koning Agésilas deed zijn best om zijn handicap te verbloemen. Herodotus vertelt dat Amphion, een lid van de clan der Bacchiaden, een dochter had: Θυγάτηρ χωλή. οὐνομα δέ οἱ ἦν Λάβδα ‘een kreupele dochter, genaamd Labda’. Het ligt voor de hand aan te nemen dat zij voeten in de *varus*-stand had: Λ. Een kreupele vrouw was blijkbaar niet erg aantrekkelijk als huwelijkspartner.

Afzonderlijke aandacht verdienen de fysiognomische teksten.⁴⁴ Fysiognomiek is de leer die de uiterlijke kenmerken van de mens, zijn gelaat en lichaamsbouw, zijn bewegingen en stem, gebruikt als basis voor een oordeel over zijn karakter. In de oudheid was die leer tot een ware wetenschap ontwikkeld die tot in de negentiende eeuw haar invloed heeft doen gelden. In de ‘Vogels’ van Aristophanes probeert een zekere Cinesias, een broodmagere, incontinent man met o-benen en een *κυλλός*, te vliegen als een vogel, onge-

42 Homerus, *Ilias* 2.212-219.

43 Zie ook Bremmer (2010: 199-200).

44 Ter inleiding: Laes (1997).

twijfeld tot grote hilariteit van het publiek.⁴⁵ Misschien is de hierboven genoemde komische danser op een Korinthische vaas een voorbeeld van een gehandicapte die op de lachspieren moest werken. In de pseudo-aristotelische *Physiognomonica* wordt iemand met zwakke enkels en een bochel gekarakteriseerd als laf, verwijfd.⁴⁶ Grote, pezige voeten zijn een teken van een sterk karakter; kleine, zwakke voeten worden gezien als teken van een zacht, vrouwelijk karakter.⁴⁷

In geen van deze teksten wordt de voetafwijking zodanig beschreven dat een ondubbelzinnige retrospectieve diagnose mogelijk is. In een vertaling en interpretatie moet dan ook altijd rekening worden gehouden met een breed spectrum aan handicaps.

De klompvoet vandaag

Jaarlijks worden in Nederland ongeveer tweehonderd kinderen met één of twee klompvoetjes geboren. In de westerse landen treedt het verschijnsel op bij één tot twee op de duizend levendgeborenen. Jongens worden er tweemaal zo vaak door getroffen als meisjes. In 50% van de gevallen zijn beide voeten aangedaan. De klompvoet is in het algemeen een erfelijke aandoening, maar de etiologie is nog onduidelijk. De aangeboren klompvoet, *talipes equinovarus*, wordt in het medisch jargon vaak 'idiopathisch' genoemd, een geleerde manier om aan te duiden dat de oorzaak niet bekend is.

In een moderne, differentiële diagnose moet onder andere rekening gehouden worden met de onschuldige positionele klompvoet, een verschijnsel van voorbijgaande aard bij pasgeborenen, de rigide klompvoet met syndroom bij bepaalde spierziekten, en de secundaire klompvoet bij neuro-musculaire aandoeningen, posttraumatisch, maar ook als gevolg van rachitis. De verschillen zijn voor het oog gering, maar de consequenties voor de therapie en het resultaat daarvan kunnen verstrekkend zijn. 'Er is niet één soort klompvoet, maar er zijn er meer', zegt de Hippocratische auteur al.⁴⁸ Er bestaat daarom ook tegenwoordig niet één standaardbehandeling. De behandeling vergt van de chirurgen een langdurig leerproces.

De antieke behandeling van de klompvoet, zoals beschreven in het Hippocratische traktaat *De articulis*, zou – als het al gaat over de 'echte' klompvoet (congenitale *talipes equinovarus*) – tegenwoordig gezien worden als een verouderde behandeling met matig resultaat. Het is onjuist te beweren dat de hedendaagse behandeling voortbouwt op de antieke, Hippocratische behandel-

45 Aristophanes, *Aves* 1379.

46 Pseudo-Aristoteles, *Physiognomonica* (ed. W.S. Hett) (1936) 2.806b.

47 Pseudo-Aristoteles, *Physiognomonica* (ed. W.S. Hett) (1936) 6.810.

48 *De articulis* 62, Withington (ed.) (1928: 348-349); Michler (1963: 6).

wijze. Dat is een a-historische projectie.

De hedendaagse therapie is gebaseerd op de bio-mechanische theorieën van de negentiende eeuw. Gedurende de laatste honderd jaar is de medische behandeling veranderd van conservatief naar agressief (chirurgisch ingrijpen) en richt zich nu weer voornamelijk op conservatieve methoden.⁴⁹

Men hoeft geen medicus te zijn om uit het bovenstaande te begrijpen dat een één-op-één-vertaling van κυλλός met 'klompvoet' en de bewering dat Hephæstus klompvoeten had, geen recht doen aan de gecompliceerde nosologische realiteit en aan de tijdgebondenheid van elke, dus ook deze, diagnose.

Epiloog

Eeuwenlang zou de Hippocratische methode de enige methode blijven om een klompvoet te redresseren. Pas eind achttiende, begin negentiende eeuw kwam een operatieve methode in zwang: de tenotomie, het doorsnijden van de achillespees, een methode die groot succes kon hebben, maar in een tijd waarin aseptische wondbehandeling nog geen ingang had gevonden, ook dramatisch kon aflopen. In Gustave Flauberts beroemde roman *Madame Bovary* (1857) komt een hoofdstuk voor waarin de plattelandsarts Charles Bovary probeert de knecht van de plaatselijke herberg 'De Gouden Leeuw' van zijn horrelvoet af te helpen. De operatie lijkt geslaagd, maar na verloop van tijd treedt gangreen op en moet het onderbeen geamputeerd worden. Flaubert haalde de stof voor dit hoofdstuk uit de praktijk van zijn vader, arts te Rouen, die een dergelijke ervaring had opgedaan.⁵⁰

In de oudheid waren er vele Bovary's. In enkele gedichten uit de *Anthologia Palatina*, een collectie Griekse epigrammen, wordt de spot gedreven met experimenterende artsen. Het volgende gedichtje dateert uit de eerste eeuw na Chr.:

Omdat hij beloofd had de rug van de bultenaar Diodorus recht te maken
plaatste Socles drie grote stenen
op de bochel in zijn ruggengraat. Welnu, hij werd verpletterd
en stierf, maar hij was rechter geworden dan een lineaal.⁵¹

De operatie is gelukt, maar de patiënt is overleden.

49 Mededeling van Lutz Graumann (zie noot *); Valentin (1961). Met 'conservatief' wordt hier bedoeld: 'niet operatief'. De niet-operatieve behandeling die in Nederland het meest wordt toegepast is die van Ponseti (1996); zie ook Nederlandse Vereniging Klompvoetjes <http://www.klompvoet.nl>.

50 Flaubert (1857), hier geciteerd naar de editie Parijs (1971: 178-191), met de zeer informatieve noten 459-460 over de historische achtergrond; Nederlandse vertaling Van Pinxteren (1988: 211-225). Over de geschiedenis van de behandeling: Valentin (1961: 106).

51 *Anthologia Palatina* 11.120.

In het *Corpus Hippocraticum* leren we een andere houding kennen. Dezelfde anoniem gebleven chirurg die uiteenzet hoe een klompvoetje geredresseerd moet worden, vertelt eerlijk hoe een orthopedisch experiment mislukt en hoe hij daar lering uit trekt:

Ik probeerde eens een patiënt die op zijn rug lag te strekken. Maar het lukte me niet. (...) Met opzet heb ik erover geschreven, want ook zulke kennis is nuttig, wanneer duidelijk wordt dat een poging mislukt is en waarom zij mislukt is.⁵²

Deze houding getuigt van een hoog ethisch besef. Sommige antieke Griekse artsen zochten blijkbaar de grenzen van hun kunde op, maar handelden in de praktijk steeds in de geest van de beroemde regel *ὠφελεῖν ἢ μὴ βλάπτειν* ‘helpen of althans niet schaden’.⁵³

Besluit

Er is geen reden om aan te nemen dat de klompvoet in de Grieks-Romeinse wereld minder vaak voorkwam dan thans. Toch heeft hij maar weinig sporen nagelaten. De weinige bronnen in de beeldende kunst, de paleo-pathologie, de inscripties, de literatuur en de antieke geneeskunde, zijn niet ondubbelzinnig te interpreteren. Bij het gebruik van medische terminologie, zoals ‘klompvoet’, is de verleiding groot om hedendaagse begrippen toe te passen op het antieke materiaal. Dat leidt echter tot anachronistische interpretatie. De sociale en culturele context is ook in de geschiedenis van de antieke geneeskunde bepalend. De vraag is niet: ‘Had Hephaestus klompvoeten?’, maar ‘Wat kunnen de verhalen over Hephaestus en de visuele representaties van de godheid ons leren over de manier waarop men in de oudheid omging met een klein gebrek?’. Hoewel de begrippen ‘invaliditeit’ en ‘revalidatie’ als afzonderlijke medische categorieën in de Grieks-Romeinse oudheid onbekend waren, is het desalniettemin mogelijk om de geschiedenis van gehandicapten in de oudheid te bestuderen. Als we dat doen, worden we geconfronteerd met onze eigen normen en waarden en met de oorsprong en ontwikkeling daarvan. Er is materiaal voor meer dan een voetnoot.

‘Seeing, not staring’, schreef een journalist, zelf gehandicapt, aan de vooravond van de succesvolle Paralympics van 2012 in Londen in de *Manchester Guardian*. Deze Spelen hebben zeker bijgedragen aan de emancipatie van gehandicapten over de hele wereld. De plaats van gehandicapten in de antieke maatschappij was wel heel anders dan in de onze. Er zijn tal van voorbeelden uit de Grieks-Romeinse oudheid waaruit blijkt dat zij als divertissement moesten dienen wegens hun van het ideaalbeeld afwijkende uiterlijk. Men

⁵² *De articulis* 47, Withington (1928: 302-303).

⁵³ Van der Eijk (2004).

staarde naar hun gebrek en zag de mensen zelf niet. De onvermijdelijke vooroordelen werden gevoed door de hiërarchische maatschappij en door de theorie van de fysiognomiek, die leerde dat het uiterlijk van de mens zijn inborst reflecteert. Iemand met klompvoeten bijvoorbeeld moest dus wel laf zijn en een ondergeschikte positie innemen.

In de antieke bronnen zijn ook sporen te vinden van een andere zienswijze. In de medische geschriften die ons in het *Corpus Hippocraticum* en het *Corpus Galenicum* zijn overgeleverd wordt, zonder religieuze, morele of sociale vooroordelen, beschreven hoe een arts de aangeboren ontwichingen van een baby door een zorgvuldige en herhaalde behandeling ‘in hun natuurlijke positie kan brengen’. Zelfbewust verklaart de anoniem gebleven Hippocratische arts, die er ook niet voor terugdeinst zijn eigen fouten op schrift te stellen opdat anderen ervan kunnen leren, dat gevallen van aangeboren κολλός meestal ‘behandelbaar’ zijn. Al zal de effectiviteit van dergelijke behandelingen beperkt zijn gebleven, toch is de maatschappelijke en wetenschappelijke betekenis ervan nauwelijks te overschatten. Hoewel de religieuze verklaringen alom aanwezig waren – ziekte en gebrek als straf van goddelijke machten, zwarte magie en genezing door goddelijke heilbrengers – was er toch sprake van rationele observatie en empirisch handelen, en van een zich regelmatig vernieuwende theoretische discussie, die maakt dat de antieke geneeskunde met recht als voorloper van de moderne geneeskunde mag worden beschouwd.

Guido Gezellelaan 89, 2624 LA Delft

H.F.J.Horstmanshoff@hum.leidenuniv.nl, hfjhorstmanshoff@kpnmail.nl

Bibliografie

- Aterman, K. 1965. ‘Why Did Hephaestus Limp?’, *American Journal of Diseases of Children* 109, 381-392.
- Bien, C.G. 1997. *Erklärungen zur Entstehung von Mißbildungen im physiologischen und medizinischen Schrifttum der Antike*, Südhoffs Archiv Beihefte 38, Stuttgart.
- Bremmer, J.N. 2010. ‘Hephaistos Sweats or How to Construct an Ambivalent god’, in J.N. Bremmer en A. Erskine (eds.), *The Gods of Ancient Greece*, Edinburgh, 193-208.
- Cilliers, L. en F. Retief. 2009. ‘Ortopedie in die antieke tyd’, *Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Natuurwetenskap en Tegnologie* 28, 87-100.
- Diels, H. en W. Kranz (eds.) 1951-1952. *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Berlin-Grunewald.
- Edelstein E.J. en L. Edelstein. 1998. *Asclepius. Collection and Interpretation of the Testimonies*, with a new introduction by G.B. Ferngren, Baltimore.
- Eijk, P.J. van der. 2004. ‘Helpen of niet schaden. Enkele uitgangspunten en methoden van therapeutisch handelen in de klassieke Griekse geneeskunde’, in H.F.J. Horstmanshoff en J.J.E. van Everdingen (eds.), *De eed van Hippocrates*, Overveen en Alphen aan den Rijn, 57-63.
- Everdingen, J.J.E. van en A.M.M. van den Eerenbeemt. 2012. *Pinkhof geneeskundig woordenboek*, 12e, herziene en uitgebreide druk, Houten.
- Flaubert, G. 1857. *Madame Bovary*, Parijs [gecteerd naar de editie Parijs, 1971, Garnier Frères; Nederlandse vertaling H. van Pinxteren, 1988, Utrecht en Antwerpen].

- Gadamer, H.G. 2010. *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*, Gesammelte Werke, Band 1, Hermeneutik I, Tübingen (1. Auflage 1960).
- Gans, R.O.B., P.E.Y. van Schil, J.P. Vandenbroucke, C. van Weel, 2009. *Codex Medicus*, dertiende druk, Doetinchem.
- Garland, R. 2010. *The Eye of the Beholder. Deformity and Disability in the Graeco-Roman World*, tweede editie (eerste editie 1995), Londen.
- Goodey, C.F., C. Laes, M.L. Rose (eds.), te verschijnen 2013. *Disparate Bodies*, Leiden.
- Gourevitch, D. 1995. 'Comment rendre à sa véritable nature le petit monstre humain' in P.J. van der Eijk, H.F.J. Horstmanshoff en P.H. Schrijvers (eds.), *Ancient Medicine in its Socio-cultural context*, Amsterdam.
- Grmek, M.D., D. Gourevitch. 1998. *Les maladies dans l'art antique*, Parijs.
- Hemelrijk, J.M. 2009. *More about Caeretan Hydriae. Addenda et Clarificanda*, Allard Pierson Series 17, Amsterdam en Atlanta.
- Hermay, A. en A. Jacquemin. 1988. 'Hephaistos', in H.C. Ackermann, et al. (eds.) 1981-2009. *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)* Zürich [etc.], 10 delen, deel IV.1, 627-654 en IV. 2386-2404.
- Hett, W.S. (ed.) 1936. *Aristotle, Minor Works*, Loeb Classical Library 307, Londen-Cambridge, Mass.
- Horstmanshoff, M. 2012. 'Disability and Rehabilitation in the Graeco-Roman World', in R. Breitwieser (ed.), *Studies in Early Medicine 2, Behinderungen und Beeinträchtigungen / Disability and Impairment in Antiquity*, British Archaeological Reports, International Series, S 2359, 1-9.
- Jones, W.H.S. 1923. *Hippocrates*, Volume I, with an English translation, The Loeb Classical Library 147, Cambridge, Mass. en Londen (herdruk 1995).
- Kühn, C.G. (ed.) 1821-1833. *Claudii Galeni Opera Omnia* I-XX (20 delen, 22 banden), Leipzig [herdruk Hildesheim 1964-1965; herdruk Cambridge 2011].
- Laes, C. 1997. "Hoe zie ik er uit?" De antieken en de fysiognomie', *Hermeneus* 69, 235-240.
- Laes, C. 2008. 'Learning from Silence. Disabled Children in Roman Antiquity', *Arctos* 42, 85-122.
- Laes, C. 2011a. 'Niet moeders mooiste! Antieke oorlogsinvaliden, schoonheidsidealen en *history of disability* in de Romeinse Oudheid', *Geschiedenis der Geneeskunde* 15, 68-77.
- Laes, C. 2011b. "Ik zie er niet uit!" Gehandicapten, invaliden en mismaakten in de Romeinse oudheid', *Hermeneus* 83, 19-25.
- Laes, C. 2012. 'Raising a Disabled Child. A Life Course Approach', in J. Evans-Grubbs, T. Parkin (eds.), *Oxford Handbook of Childhood in the Roman World*, Oxford.
- Leven, K.H. 2004. "At Times these Ancient Facts seem to lie before me like a Patient on a Hospital Bed" – Retrospective Diagnosis and Ancient Medical History', in H.F.J. Horstmanshoff en M. Stol (eds.), *Magic and Rationality in Ancient Near Eastern and Graeco-Roman Medicine*, Leiden, 369-386.
- Leven, K.H. 2005. 'Behinderte' in id. (ed.), *Antike Medizin. Ein Lexikon*, München, 141-143.
- Michler, M. 1963. *Die Klumpfüßlebre der Hippokratiker. Eine Untersuchung von De articulis, Cap. 62, mit Übersetzung des Textes und des Galenischen Kommentars*, Wiesbaden, Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften Beihefte, Heft 2.
- Penso, G. 1985. *La medicina Romana. L'arte di Esculapio nell'antica Roma*, Rome.
- Ponseti, I. 1996. *Congenital Clubfoot. Fundamentals of Treatment*, Oxford.
- Roberts, C. en K. Manchester. 2005. *The Archaeology of Disease*, 3^e editie, Ithaca, NY.
- Rose, M.L. 2003. *The Staff of Oedipus. Transforming Disability in Ancient Greece*, Ann Arbor.
- Sicking, C.M.J. 1969. 'Een invalide ter verdediging van zijn recht op een staatstoelage', in C.M.J. Sicking, *Antieke pleidooien* I, Bussum en Antwerpen, 69.
- Sicking, C.M.J. 1971. 'Doelstellingen', *Lampas* 4, 2-25.
- Sicking, C.M.J. 1992. 'Doelstellingen en hun verwezenlijking: 1968-1992', *Lampas* 25, 156 en 167.
- Stol, M. 2000. *Birth in Babylonia and the Bible. Its Mediterranean Setting*, Groningen.
- Straten, F.T. van. 1994. 'Wondergenezingen. De genezingsinscripties van Epidaurus', in H.F.J. Horstmanshoff (ed.), *Pijn en balsem, troost en smart. Pijnbestrijding en pijnbeleving in de Oudheid*, Rotterdam, 57-70.
- Valentin, B. 1961. *Geschichte der Orthopädie*, Stuttgart.

- Versnel, H.S. 1986. 'In het grensgebied van magie en religie: het gebed om recht', *Lampas* 19, 68-96.
- Vlahogiannis, N. 2005. "Curing" Disability', in H. King (ed.), *Health in Antiquity*, Londen en New York, 180-191.
- de Vries, M. en L.A. te Winkel e.a. (eds.) 1882-2001. *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, <http://gtb.inl.nl/?owner=WNT> (geraadpleegd november 2012).
- Wamser-Krasznai, W. 2012. 'Hephaistos – ein hinkender Künstler und Gott', in W. Wamser-Krasznai, *Auf schmalen Pfad. Grenzgänge zwischen Medizin, Literatur und den schönen Künsten*, Kesthely en Boedapest, 49-61.
- Withington, E.T. (ed.) 1928. *Hippocrates*, Vol. III with an English translation, The Loeb Classical Library 149, Cambridge, Mass. en Londen (herdruk 1999).
- Zimmer, G. 1982. *Antike Werkstattbilder*, Bilderhefte der Staatlichen Museen Preußischer Kulturbesitz Berlin, Heft 42, Berlijn.

Auteursinstructies *Lampas. Tijdschrift voor classici*

1 Inzending kopij

Zend uw kopij per e-mail naar: lampas@verloren.nl

2 Omvang

Een artikel in *Lampas* bevat maximaal 7.500 woorden inclusief voetnoten en bibliografie.

3 Stijl en opmaak

Houd de opmaak zo eenvoudig mogelijk. Gebruik geen afkortingen. Een heldere structuur wordt op prijs gesteld (lieft met tussenkopjes).

4 Citaten van en verwijzingen naar Griekse en Latijnse teksten

Geef Griekse eigennamen in Latijnse vorm (Aeschylus, Thucydides). Vertaal Griekse en Latijnse citaten. Plaats vertalingen tussen enkelvoudige aanhalingstekens. Cursiveer Latijnse citaten. Zet langere citaten (meer dan 40 woorden) als bloktekst: ingesprongen en door witregels van de hoofdtekst gescheiden. Gebruik in verwijzingen alleen Arabische cijfers (1, 2, 3).

5 Citaten van en verwijzingen naar secundaire literatuur

Verwijs naar secundaire literatuur volgens het auteur (jaartal: pagina)-systeem. Bijvoorbeeld: 'Feeney (2007: 92-96) stelt dat ...'; 'vergelijk Slings (1997: 107 n.17)'. Zet lange citaten (meer dan 40 woorden) als bloktekst (zie boven), korte citaten tussen enkele aanhalingstekens.

6 Literatuurlijst

De literatuurlijst bevat uitsluitend de in uw artikel genoemde auteurs. Geen afkortingen. Opmaak:

Artikel in bundel:

Slings, S.R. 1997. 'Figures of Speech and their Lookalikes. Two Further Exercises in the Pragmatics of the Greek Sentence', in E.J. Bakker (ed.), *Grammar as Interpretation. Greek Literature in its Linguistic Context*, Amsterdam, 169-214.

Artikel in tijdschrift:

Hemelrijk, E.A. 2007. 'Local Empresses. Priestesses of the Imperial Cult in the Cities of the Latin West', *Phoenix* 61, 318-349.

Boek:

de Jong, I.J.F. 2001. *A Narratological Commentary on the Odyssey*, Cambridge.

7 Samenvatting, correspondentieadres en auteursinformatie

Bij uw artikel levert u (1) een Engelstalige samenvatting (maximaal 200 woorden), (2) uw correspondentieadres (post en e-mail) en (3) een beknopte biografie (functie, affiliatie, onderzoeksgebied en publicaties, maximaal 70 woorden).

8 Illustraties

De redactie stelt illustraties (met bijschriften en bronvermeldingen) op prijs. Deze worden geplaatst indien van voldoende grootte en kwaliteit; uitgangspunt is een resolutie van 300 dpi bij een formaat van 10x15 cm. Bij vragen kunt u contact opnemen met de redactiesecretaris.

	Van de redactie	121
IRENE J.F. de Jong	De eenzaamheid van een held: Hector voor de poort van Troje	123
HERO HOKWERDA	Wij als Trojanen Over het gedicht 'Trojanen' van de Nieuwgriekse dichter K.P. Kavafis	138
JOSHO BROUWERS	Fortificaties en belegering in de Homerische wereld	158
WILLIAM ALLAN	The Armour of Achilles in Euripides' <i>Electra</i>	166
PHILIP VAN DER EIJK	Geneeskunde en gezondheid in de Grieks-Romeinse wereld Een overzicht van recente ontwikkelingen in de bestudering van de antieke geneeskunde	183
MANFRED HORSTMANSHOFF	Klein gebrek geen bezwaar? Over de klompvoet in de oudheid	203
JEROEN VIS	De verwerving en didactiek van Oudgrieks vocabulaire	222
STEPHAN MOLS	In Situ Vindolanda Tablets Online	234
CASPER DE JONGE EN HUGO KONING	ACASA wint ook de derde Ken Uw Klassieken! Pubquiz	236